

Haagse Gastvrijheid anno 1914

Opvang Belgische bannelingen en vluchtelingen in Den Haag tijdens de Eerste Wereldoorlog

door drs. Mila von Klimburg

Inleiding

Hoofdstuk 1 Den Haag tijdens de Eerste Wereldoorlog

Hoofdstuk 2 Belgische bannelingen en Belgische vluchtelingen

Hoofdstuk 3 Scheveningse diamantindustrie

Hoofdstuk 4 Het Belgisch dorp

Hoofdstuk 5 De nasleep

Literatuur en bronnen

Inleiding

Donkere wolken pakten zich samen, verspreiden zich over Europa, Nederland en Den Haag. Hof- en regeringsstad 's-Gravenhage, sinds de opening van het Vredespaleis (1913) stad voor vrede. Het was druk die 31^e juli 1914, het wemelde van de gemobiliseerde soldaten in Scheveningen vooral op de boulevard en in vele straten in de stad. Zonder er ruchtbaarheid aan te geven werden de belangrijkste regeringsstukken klaargemaakt voor een eventuele vlucht naar Amsterdam, waar ze beschermd konden worden binnen de Stelling van Amsterdam.¹

Op 3 augustus 1914 schonden Duitse troepen het grondgebied van het neutrale België en trokken in Franse richting. Oorlogsverklaringen volgden elkaar in rap tempo op.

Alle inwoners van België die geen Belgische nationaliteit bezaten moesten op 3 augustus 1914 onmiddellijk België verlaten. Onder deze groep bannelingen bevond zich de top van de Antwerpse diamantindustrie. De fabrikanten, kooplieden en makelaars veelal van Russische, Oostenrijkse en Nederlandse afkomst kwamen vanuit Antwerpen menigmaal hun vakantie in Scheveningen doorbrengen. Enkelen besloten naar New York af te reizen, maar de meesten wilden de oorlogsperiode waarvan zij verwachtten dat deze niet lang zou duren dichterbij doorbrengen. Zij kozen hun voormalige vakantieplaats Scheveningen als tijdelijke woon- en verblijfplaats.²

In de kielzog van hun bazen zouden na de val van Antwerpen (9 oktober 1914) diamantslijpers, -snijders en –bewerkers hun weg naar Scheveningen vinden. De diamantindustrie was van oudsher een joods beroep, omdat de gildes voor joodse burgers gesloten bleven waren veel beroepen lange tijd niet voor deze groep landgenoten toegankelijk.

Onder de gevluchte diamantbewerders bevonden zich veel voormalig Nederlands joodse medeburgers die in de loop der jaren naar België waren verhuisd. De Algemene Nederlandse Diamantbewerders Bond (A.N.D.B.) met de wijd en zijd gerespecteerde voorzitter Henri Polak trok zich het lot van hun vakgenoten aan, maar kon door de dip waarin de industrie zich bevond weinig voor hen doen.

Met zoveel extra monden te voeden was handel een groot goed. Op 7 september 1914 maakte de Nederlandse regering in de Staatscourant bekend:

“Dat goederen, waarvan de uitvoer hier ten lande is verboden, en die uit de Verenigde Staten van Noord-Amerika zullen worden verzonden, aan de Nederlandse Regeering geadresseerd, na daartoe van de Regeering verkregen toestemming. Ook ten opzichte van goederen, die uit andere landen dan de Verenigde Staten van Amerika naar Nederland zullen worden gezonden, kunnen in bijzondere gevallen soortgelijke maatregelen getroffen worden.”

Onder leiding van C.J.K. van Aalst, president-directeur van de Nederlandsche Handel Maatschappij werd september 1914 de Commissie voor de Nederlandse Handel opgericht en gevestigd aan het Lange Voorhout 1.³ Doelstelling was dat zakenlieden zich hielden aan de Nederlandse wetten en aan uitvoerverboden, zoals het postverbod voor diamanten en buitenlandse handelsvoorschriften. De Commissie bleek de voorloper van de op 23 oktober 1914 opgerichte Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij (de N.O.T.). De Trust, alle handel gericht aan één adres, maakte controle strikter.⁴ Het Haagse bestuur richtte voortvarend een aantal comités op naast het Koninklijk Steun Comité, dat vrijwel direct na het uitbreken van de oorlog werd ingesteld. Economisch zou Den Haag gaandeweg een systeem ontwikkelen waarop menig stadsbestuur jaloeers het oog liet vallen. Een belangrijke stap werd door invoering van het tijdelijk minimumloon* voor gemeentewerkers genomen. Deze maatregel moest uitbuiting van vrouwen en jongemannen, die gemobiliseerde gemeenteambtenaren vervingen, voorkomen.⁵

Er werd ook een belasting op vertier, zoals schouwburgbezoek, bij de gang naar de film of de dierentuin en andere uitjes ingevoerd. In samenwerking met Belgische comités en een forse investering van het gemeentelijk bestuur kwam er een dorpje bij de Westduinweg en de Schokkerweg in Scheveningen. De Haagse gemeentelijke Bank van Lening schortte in overleg met het college de verkoop van ingebrachte panden direct bij het uitbreken van de oorlog op. Vanaf juni 1914 werd er niets meer verkocht.⁶

Door de ligging direct aan zee bleek de neutrale positie van Den Haag en vooral

*het minimumloon zou pas in 1968 ingevoerd worden.

Scheveningen uiterst kwetsbaar. Nederland moest zich zolang mogelijk op de vlakte houden, vond Koningin Wilhelmina. Pas bij acuut oorlogsgevaar zou er een keuze gemaakt worden, waarbij zij bedacht:

“Wel zal er ook dan tweestrijd komen tussen de belangen van moederland en koloniën, doch dan zullen wij, te rade gaande met de omstandigheden, het kleinste kwaad kunnen kiezen.”⁷

Met Wilhelmina mocht het bestuur van Den Haag hopen dat er nimmer keuzes gemaakt zouden moeten worden. Slechts een smalle kuststrook ter verdediging benadrukte ondanks de vele militairen die in Den Haag gelegerd lagen zowel tegenover de Engelse als de Duitse buur de uiterst delicate situatie waarin de stad zich bevond. Bij het uitbreken van de oorlog, 3 augustus 1914, in het neutrale België beseftte iedere Nederlander dat grensoverschrijdende bewegingen van het Duitse leger ook consequenties voor het gemobiliseerde, maar neutrale Nederland zouden hebben.

Hoofdstuk 1

Den Haag tijdens de Eerste Wereldoorlog

Na een angstig afwachtende dag nam het Haagse gemeentebestuur de taken weer op. Jhr. Mr. Dr. H.A. van Karnebeek, burgemeester en vanuit die functie voorzitter bij de vergadering van de gemeenteraad, herinnerde de raad aan betere tijden. Karnebeek verwees die 4^e augustus 1914 naar de laatste raadsvergadering van 20 juli:

“Gedurende dat tiental dagen echter heeft er een ommekeer plaats gehad en heeft zich van de wereld een beroering meester gemaakt, die het wettigt, dat ons geestelijk- en gemoedsleven vervuld is van de hogere algemene belangen, die voor ons aller vaderland op het spel staan, en de belangstelling voor de lokale zaak op de achtergrond dringen etc.”⁸

Een speech waaruit kracht sprak en de wil om met elkaar ook vanuit Den Haag de schouders er onder te zetten en er het beste van te maken. Een stad als Den Haag bezat door internationale uitstraling de juiste couleur locale waardoor de stad veel kapitaalkrachtige vluchtelingen aantrok, gevolgd door vele arme diamantbewerkers.

Den Haag leed net als de rest van Nederland onder de mobilisatie, waarvan het als hof- en regeringsstad maar ook door de geografische ligging extra sporen droeg. Vanuit België kwamen bijna een miljoen vluchtelingen de zuidelijke Nederlanden binnen. Via het zuiden werden de vluchtelingen meestal per spoor, op verzoek van de Nederlandse regering, verspreid over andere delen van het land. Voor de grootste stroom vluchtelingen Den Haag bereikte waren er vele Belgische vluchtelingen uit de diamantindustrie die in de stad

aanklopten. Scheveningen, bestuurlijk onderdeel van Den Haag, werd als badplaats en in de visvangst na het uitbreken van de oorlog door de omstandigheden getroffen.⁹

Scheveningen was veelal ook de thuisbasis van andere zeelui, dan de vissers die er hun thuishaven hadden. Inkomsten stagneerden of vielen weg, de zee werd gevaarlijk. Zoals bij inbeslagname van het stoomschip de Zaanstroom van de Hollandse Stoom Maatschappij. Het schip werd met 300 ton eieren en stukgoed op zee door Duitse oorlogsschepen aangehouden en meegenomen naar Zeebrugge in België.¹⁰ De bemanning van het schip werd vrijgelaten op de officieren na. Ook de Nederlandse passagiers en de vrouwen en kinderen onder de Belgische passagiers werden vrijgelaten. Zestien dienstplichtige Belgen werden door de Duitsers, als Belgische bezettingsmacht, gevangen genomen.

De zee was op het ene moment onveiliger dan op het andere, neutraliteit leek zich niet aan enig zeerecht te storen, mijnen en duikboten maakten vervoer over water soms onmogelijk¹¹ Er ontstonden fluctuaties in inkomsten. Het was niet te voorspellen hoelang de oorlog zou duren en een schatting leverde onzekerheid, drie maanden korter of langer beïnvloedde de verlies- en winstrekening fors, op. Waar het stadsbestuur later wijd en zijd befaamd zou zijn om de boekhoudkundige expertise bleken bedrijven nog moeilijk orde te kunnen scheppen. Reders en vissers wachtten af. De oorlogsmijnen vormden een groot gevaar voor de vissers, vooral wanneer ze ergens los op zee dreven.

Eind september 1914 waren de meeste Scheveningse vissers weer uitgevaren op haringvangst. Niemand zou ooit precies weten wat er gebeurd was, maar gedurende de reis oktober/november moet de SCH. 392 van reder Wouter den Dulk GZ., met man en muis zijn vergaan.¹² Was het schip op een mijn gelopen? Er werd na die tocht nooit meer iets van het schip gevonden. Wegens gevaar voor zeemijnen verlieten de schepen de zee weer en de visserij werd beëindigd. Er was nog geen tekort aan vis, emotioneel was het verlies van deze eerste Scheveningse vissersboot pijnlijk en economisch een fikse aderlating voor Den Haag in het algemeen en voor Scheveningen in het bijzonder.

In navolging van de Britse regering, die de hele Noordzee op 3 november 1914 tot oorlogsgebied verklaarde, claimde de Duitse regering op 4 februari 1915 eveneens oorlogsrecht in het Noordzeegebied. Nederland was een smalle strook gegund als neutrale doorgang. Slechts die smalle kuststrook, menigmaal door Engelse of Duitse vliegtuigen en schepen genegeerd, scheidde Den Haag van al het oorlogsgeweld.¹³

Direct bij het uitbreken van de oorlog vormde de diamantindustrie een mogelijk geschil tussen de verschillende partijen. Daar waren drie redenen voor aan te voeren:

- a. Industriediamanten (diamantboort) waren een onmisbaar onderdeel van de oorlogsindustrie*
- b. De wonden van de Zuid Afrikaanse Boerenoorlogen lagen nog vers in het geheugen
- c. Diamanten vormden voor oorlogsprofiteurs als belegging een lucratief product.¹⁴

*In 1911 produceerde de Nederlandse diamantindustrie 110.434 karaat diamantboort voor industriële doeleinden.

De top van de Antwerpse diamanthandel, Belgische bannelingen, had zich in Scheveningen genesteld in de betere nu leeglopende hotels. Zij hielden het voorlopig op een korte weliswaar noodgedwongen vakantie in hun voormalig vakantieoord. Amsterdam was tot het uitbreken van de oorlog het grootste diamantcentrum in Europa, maar Antwerpen was bezig aan een inhaalslag. In Den Haag als hof- en regeringsstad, met ambassades en internationale bedrijvigheid vestigde menig juwelier een bedrijf. De Haagse Kamer van Koophandel en Fabrieken onderhield sterke banden met de goud- en zilverhandel. Ambtenaren van het Ministerie van Financiën volgden vaak de adviezen van deze Kamer op. De Haagse Kamer van Koophandel had echter geen enkele expertise op het gebied van diamanten. De Engelsen zagen er heel streng op toe dat er geen diamantboort naar Duitsland ging of na de bezetting in Duitse handen kon komen.

In de diamanthandel, wereldwijd, was voor- en tegenspoed al even ongewis als in de Scheveningse visserij. In Amsterdam was de diamanthandel snel op de hoogte van het lot dat hun Belgische vakgenoten had getroffen, maar zij konden hen weinig bieden. Brillanten werden vooral voor de Amerikaanse markt gemaakt, waardoor de vraag eind 1914 en begin 1915 vrijwel nihil was.¹⁵ Bepaalde diamanten, zoals roosjes, werden speciaal voor de handel in Italië, Turkije, Griekenland en de Balkan gemaakt. Deze afzetgebieden waren door de oorlog weggevallen. De bestellingen in Engeland voor de bijoutherie branche trokken eind van het jaar aan, maar er was zeker geen sprake van een opleving over de gehele breedte.

Op 9 oktober 1914 viel na 12 dagen met felle gevechten de stad Antwerpen in handen van de Duitse bezetter. De branden waren zo hevig dat bij de Nederlandse grens van Zeeuws Vlaanderen de vlammen waren te onderscheiden. Talloze vluchtelingen spoedden zich noordelijker en verspreiden zich in eerste instantie over Brabant, Zeeland en Zuid Holland.

Veelal zochten de Antwerpse diamantbewerders in het spoor van hun bazen een plekje in Den Haag of Scheveningen. Het werk waarvan zij verwachtten dat hun bazen het ter hand hadden genomen bleek er niet te zijn, zij kwamen bedrogen uit. Hun bazen, in Den Haag bekend als de 'Scheveningers', verwachtten dat de oorlog snel beslecht zou zijn. Zij richtten in Scheveningen de Hollandse Club Antwerpia op en hielden zich bezig met kaarten, biljarten en vooral afwachten.¹⁶ In Den Haag werden in rap tempo verschillende Comités voor

vluchtelingen opgericht, zoals *Comité voor huisvesting van vluchtelingen van alle nationaliteiten bij particulieren* en *het Comité voor joodse vluchtelingen van Mr. S. Franzie Berenstein* aan de Stille Veerkade 24 en *Comité Tijdelijk Toevlucht Oranjehotel in Scheveningen*.¹⁷

Na een dag of veertien werd er van alle kanten druk op Belgische vluchtelingen uitgeoefend om hen te laten terugkeren. Zo was er de Belgische volksvertegenwoordiger, de heer Dobbelaere, die een bezoek bracht aan het door vluchtelingen bevolkte circus in Scheveningen. Hij verzekerde hen dat België veilig was en zat te springen om beampten, werklieden en neringdoenden.¹⁸ De Belgische vluchtelingen die door de regering op de stations waren afgezet en niet terug wilden naar België werden naar vluchtelingenkampen waaronder Nunspeet en Harderwijk afgevoerd.

Den Haag voegde zich naar deze regeringsvoorschriften, maar alleen voor de vluchtelingen die gezond waren. Zieken, ouders met zieke kinderen en alle vluchtelingen die op eigen gelegenheid waren gekomen konden blijven. Een klein deel van de gevluchte diamantbewerkers, waren eind oktober 1914 al naar hun stad teruggekeerd. Zij leefden in het bezette Antwerpen onder zeer kommervolle omstandigheden.¹⁹ Er werden hen door de Belgische Diamantbewerkers Bond heel karige uitkeringen verstrekt en de Antwerpse diamantindustrie mocht geen diamant meer verhandelen of uitvoeren. Diamant uit de Duits Afrikaanse mijnen was door de gele tint goed te herkennen. De hele diamanthandel was wereldwijd voor het bezette België, dus voor de Duitse bezetter, stilgelegd en dat stimuleerde achtergebleven vluchtelingen nu niet bepaald om weer naar Antwerpen terug te keren.

Hoofdstuk 2

Belgische bannelingen en Belgische vluchtelingen

In Den Haag wekten de erbarmelijke omstandigheden waaronder de vluchtelingen leefden medelijden op, maar er gingen ook radertjes aan het werk. Zou het een goed idee zijn om een graantje mee te pikken? Nu er zoveel lieden uit de diamantindustrie in en onder de rook van Den Haag waren neergestreken zou het toch eenvoudig zijn om met vereende krachten aan het werk te gaan. De ‘Scheveningers’ zagen hun kans schoon en lieten onder de vlag van hun Hollandse Club Antwerpia de Antwerpse diamantslijpers en –bewerkers voor extreem lage lonen in Antwerpen aan het werk gaan. De bewerkte diamanten van Duitse herkomst werden vervolgens naar Den Haag gesmokkeld om als Nederlandse vooroorlogse waar uitgevoerd te worden. Zo sloegen de heren van de Haagse Kamer van Koophandel en Fabrieken en de heren uit de Hollandse Club Antwerpia de handen ineen om met vereende krachten de Scheveningse

economie een handje te helpen. Of waren het uiteindelijk alleen de zakken van de heren van de Hollandse Club Antwerpia die gespekt werden?

De Holland Amerika lijn onderhield vanaf het uitbreken van de oorlog een regelmatige dienst op Rotterdam en de Nederlandse Overzeese handel kwam in 1914 snel weer op gang. Op 13 maart 1915 besloot de minister van Financiën in navolging van eisende geallieerden dat er voor verzending van goederen van Nederland naar Frankrijk, Groot Brittannië en de koloniën certificaten nodig waren die aantoonde dat de goederen in Nederland waren gefabriceerd.²⁰ Deze certificaten werden beschikbaar gesteld door de Kamers van Koophandel en Fabrieken, soms in samenspraak met de inspecteurs van Invoerrechten en Accijnzen en zo nodig na advies van de inspecteurs van de Arbeid, die in opdracht van de regering de herkomst van goederen streng controleerden. Probleem voor Den Haag was hierbij dat de stad viel onder de inspecteur van de Arbeid die de standplaats Utrecht bezette. Daarom vroeg de Haagse Kamer van Koophandel en Fabrieken aan de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel in afwijking van de bestaande regeling of de Haagse producten onder een ambtenaar van de Arbeidsinspectie die in Den Haag standplaats hield mochten vallen. De minister stond dit de Haagse Kamer van Koophandel toe.²¹

Veel Belgische diamantbewerkers die niet terugkeerden naar Antwerpen waren oorspronkelijk Nederlands joodse medeburgers veelal uit de diamantindustrie. Deze voormalig Nederlandse, nu Belgische vluchtelingen, wilden alles doen om aan de slag te komen, zoals bleek op de vergadering van achtergebleven uitgewekenen op 28 april 1915.²² Er werd geadviseerd een afzonderlijke organisatie te stichten en er lag een voorstel een fabriek te huren. De Belgische diamantbewerkers hadden contributie in Amsterdam aan de vakvereniging de A.N.D.B. afgedragen en wilden deze contributie nu aanwenden om een bedrijfsmatig orgaan voor voormalig Belgische diamantbewerkers onder de vluchtelingen op te richten.²³ Deze actie werd gesteund door de Haagse Kamer van Koophandel en Fabrieken, die daarover contact had gehad met het Haags gemeentebestuur.²⁴

Ondertussen ging het bewerken van diamant in Antwerpen en daarbuiten gewoon door. Meer dan een half jaar wisten de ‘Scheveningers’ de Belgische diamantbewerkers aan het werk te houden, de diamanten de grens over te smokkelen en de markt te ontwrichten door hun goedkopere goederen en ongekend lage Antwerpse lonen.²⁵ In Den Haag legde de Kamer ieder jaar verantwoording af in *Verslag van den Toestand der Gemeente 's-Gravenhage*:

“Deze Scheveningse bedrijvigheid bleef niet onopgemerkt. De geallieerden voerden de verplichting tot het voeren van certificaat van herkomst in.²⁶ De certificaten werden afgegeven door de plaatselijke Kamers van koophandel. De Haagsche Kamer van koophandel gaf zonder naar de

oorsprong van de diamanten te informeren veelvuldig certificaten af aan de Hollandse Club Antwerpia.²⁷ Haagse juweliers werden in het complot betrokken doordat ze aangaven de diamanten uit hun oude voorraad ter beschikking te hebben gesteld. De ongewone omvang van deze ‘voorraden’ werd gemakshalve over het hoofd gezien.”

De A.N.D.B. bood de ‘Scheveningers’, nog voor ze met hun malafide praktijken begonnen, startmogelijkheden in Amsterdam. Enkele ‘Scheveningse’ fabrikanten maakten daar gebruik van. De Haagse Kamer van Koophandel en het Haags bestuur propageerden heel andere denkbeelden. Er zou een tak van de diamantindustrie in Den Haag of Scheveningen moeten komen. Deze industrie zou werk, geld en handel opleveren, beide broodnodig onder deze moeilijke omstandigheden. Nadat de tegen hongerloon geslepen diamanten van de Antwerpse diamantbewerker door extreem lage prijzen vanaf november 1914 de markt vervuilden, was de A.N.D.B. genoodzaakt een algemene loonsverlaging voor de Amsterdamse diamantbewerker in te voeren. De Engelse regering ontdekte in juni 1915 dat deze door de Kamers van Koophandel afgegeven certificaten van echtheid geen enkel verschil maakten.²⁸

De Engelse regering zon op wraak, het liefst zouden de Engelsen Nederland dwingen een kant te kiezen. Het bedrog van de ‘Scheveningers’, had hun woede gewekt. In aansluiting op het eerste bericht verscheen, 7 september 1914, in de tweede helft van juni 1915 het volgende bericht in de *Staatscourant*:²⁹

“Na 27 Juni e.k. zullen certificaten van Nederlandschen oorsprong voor bewerkt diamant alleen worden afgegeven door den inspecteur der invoerrechten en accijnzen te Amsterdam. Belanghebbenden zullen zich ter verkrijging van bedoelde certificaten behooren te wenden tot genoemden Inspecteur, die de aanvragen zoo noodig zal onderwerpen aan het oordeel van de besturen van de Amsterdamsche Juweliers-Vereeniging en van den Algemeenen Nederlandschen Diamantbewerkerbond of van de Vereeniging “Beurs voor den Diamanthandel” te Amsterdam. Belanghebbenden, die bezwaar mochten hebben tegen de beoordeeling hunner aanvragen door genoemde vereenigingen, zullen dit aan den inspecteur hebben kenbaar te maken.”

De maatregel van de Nederlandse regering, zo op het eerste gezicht duidelijk een economische maatregel, beschreef ook de worsteling met de neutraliteit. Vanuit Scheveningen werd in de *Haagsche Courant* geschreven³⁰:

“Daar zich naar aanleiding van het feit, dat ’t Engelsche gouvernement slechts toestaat die bewerkte diamanten in Engeland in te voeren, welke vergezeld gaan van een bewijs van oorsprong, verstrekt door de Amsterdamsche juweliersvereniging, de beide beurzen voor den diamanthandel te Amsterdam, de Kamer van Koophandel te Amsterdam en den A.N.D.B., beijvert men zich om in deze tot een betere regeling te geraken.

Ook wordt door handelaren hier te lande gestreefd naar een dusdanige regeling, waarbij de gelegenheid van afzet van in Nederland bewerkte Deutsche diamanten naar

Engeland verder geopend wordt.

In verband hiermee heeft gister een conferentie plaats gehad tusschen de Regering en het bestuur van den beurs voor diamanthandel.”

Door de Amsterdamse Juweliers Vereniging (A.J.V.) en de A.N.D.B. was al eerder in een brief aan de Haagse Kamer van Koophandel er op aangedrongen om zich te laten voorlichten alvorens certificaten van oorsprong aan diamanten toe te kennen. Maar de Kamer beantwoordde de brieven niet en er werd door de Kamer ook niet op het aanbod van voorlichting ingegaan.³¹ Integendeel, de Haagse Kamer liet zich er op voorstaan certificaten van oorsprong voor zeer grote bedragen aan diamant te hebben afgegeven.³² Waar de Amsterdamse diamantbranche eerst begrip en medeleven toonde met hun Antwerpse vakgenoten, die zo zwaar door de oorlog waren getroffen, ontstond nu op z'n minst een vorm van irritatie. Vooropgesteld dat de Haagse Kamer van Koophandel zich beter had moeten laten voorlichten, mocht toch worden aangenomen dat de leden van de Hollandsche Club Antwerpia wisten dat ze zich bezighielden met malafide praktijken.

De regering profiteerde ten aanzien van de problematiek in de diamanthandel volop van het netwerk van Henri Polak (1868-1943), de alom gerespecteerde voorzitter van de A.N.D.B.³³ Zijn voortrekkersrol bij de A.N.D.B. leidde er toe dat deze vakbond door arbeidsvoorwaarden, lonen en toeslagen een voorbeeld voor vele andere vakbonden werd, ook over de grenzen. Wereldwijd vestigde Henri Polak zijn naam in de diamantindustrie door oprichting van het Wereldverbond van Diamantbewerkers.³⁴ Met de Engelsen kreeg Henri Polak een extra band mede vanwege zijn netwerk, waardoor zijn pleidooi voor de Nederlandse diamanthandel gehoor vond.

De Haagse Kamer schreef in het jaarverslag van de stad:³⁵

“In verband met bovenstaande * werd de vraag onder ogen gezien of de Kamer niet op ene of andere wijze zich de belangen zou kunnen aantrekken van den te Scheveningen opkomende diamanthandel, daar het stellig een plaatselijk handelsbelang zou zijn, indien er iets blijvends uit die handel zou voortspruiten. Hoewel de Kamer zich hiervoor veel moeite heeft gegeven en meer dan eens een bespreking hield met de tijdelijk te Scheveningen gevestigde Club van Hollandse diamanthandelaars Antwerpia, bleek het onmogelijk iets voor deze handel te doen tengevolge van de strenge Engelse bepalingen betreffende overzeese handel.”

*Verstrekking van certificaten.

Hoofdstuk 3

Scheveningse diamantindustrie

In het register van de Politie te 's-Gravenhage, waarin vreemdelingen werden geregistreerd, duikt de naam van Suikerman op. Hij zal later een diamantindustrie in Scheveningen proberen op te richten:

“ *Naam* Suikerman
Voornaam Eliazar
geboren te Amsterdam
den 20.4.1857
kerkgenootschap N. Isr.
Gehuwd met Elisabeth Verjans
Geb. te Maastricht den 3.12.1873
kinderen
Inw. z.o.z.
ingeschreven den 19.3.1908
komende van Brussel
vroige adressen alhier Harstenhoekweg 65
tegenwoordig adres Huygenspark 8
beroep Juwelier
gevraagd door Gegeven den
Bureau van Bevolking 24 Juni 1915 “

Eliazar Suikerman wilde een diamantbewerders bedrijf starten aan de Harstenhoekweg en diende hiervoor een aanvraag in.³⁶ Bij de voorbereidingen stuitte Suikerman op problemen, die niet direct oplosbaar waren. Het moment was slecht gekozen, want in die tijd kondigden de Engelsen hun blokkade af. Hij liet regelmatig de vergunning die hem wel door Burgemeester en Wethouders van Den Haag werd verstrekt verlengen.³⁷ Hij kocht om het bedrijf te starten het pand Harstenhoekweg 44 aan. Financieel moest Suikerman ook nog zien rond te komen, daarom besloot hij een aanvraag in te dienen voor een vergunning om zwak alcoholische drank te mogen schenken in het bewuste pand³⁸:

“Geeft met gepasten eerbied te kennen: Eliazar Suikerman, geboren te Amsterdam den 20 april 1857, wonende Huygenspark no. 8, alhier; dat hij U EdelAchtbaar College beleefd verzocht hem verlof te willen verleenen voor al beneden voor en boven voor localiteiten van perceel Harstenhoekweg no. 44 te Scheveningen dat hij dit verlof wenscht voor den verkoop van alcoholhoudenden drank anderen dan sterken drank; dat bij het verleenen van het verlof door Maurits Zinger aan wien nu een verlof voor deze localiteiten is verleend van dit verlof afstand wordt gedaan.
dat hij en zijne echtgenootte het perceel zullen bewonen.

’t Welk doende
E.Suikerman

’s-Gravenhage, 18 Juni 1915.”

Suikerman zou voor de raadsvergadering van 1 februari 1916 de aanvraag voor een vergunning tot het bewerken van edelgesteente in perceel Harstenhoekweg 44 indienen.³⁹ Uit

de registratie bij de Haagse Kamer van Koophandel bleek Suikerman een diamantbewerker te zijn. Hij vroeg ook vergunning aan voor een machine op stoom. De vergunningen werden nog niet verstrekt, omdat deze eerst gepubliceerd moesten worden voor de aanvragen werden toegewezen.

De percentages werkeloze leden van de A.N.D.B. waren schrikbarend hoog in de eerste oorlogsjaren: 96.2% in 1914 en 92.1% in 1915. In het jaar 1916 vond er bijna een halvering van dit percentage plaats tot 49.7% om vervolgens nog eens een flinke daling door te maken tot 29.3% in 1917 (Huetting, 1981-p.58).⁴⁰ Het effect van de strengere voorwaarden voor afgifte van certificaten wierp vruchten af.

Nog steeds bleek het net dat de regering had gespannen om de Engelsen gerust te stellen niet aan de eisen te voldoen. Er werden opnieuw in België vervaardigde diamanten van Duitse herkomst op de markt gesignaleerd, nu veelal via smokkel. Samen met de A.J.V. en de A.N.D.B. besloot de regering tot een reeks maatregelen zoals de publicatie van 16 juni 1915 in de Staatscourant al eerder had aangegeven. Diamanten naar de Verenigde Staten van Noord Amerika werden alleen nog vervoerd door de Holland Amerika Lijn.

De 'Scheveningers' verplaatsten nu hun bedrijvigheid van de Haagse Kamer van Koophandel en Fabrieken naar de Nederlandse Overzee Trust (N.O.T.) Maatschappij. Facturen en documenten lieten zich gemakkelijk zodanig vervalsen dat de diamanten door konden gaan voor Nederlands fabricaat.⁴¹ Niet langer waren alleen de Engelsen alert, ook de hele Nederlandse diamanthandel was wakker geschud. De oorlog duurde nu al bijna anderhalf jaar en het eind was niet in zicht. De handel trok aan waardoor ook diamantbewerker weer brood op tafel kregen. De woede van de Engelsen omgezet in een blokkade kon de hele Amsterdamse diamantindustrie de kop kosten. De N.O.T. kwam tenslotte zelf met een oplossing die een einde moest maken aan de mogelijkheid tot fraude.

Later, vanaf eind 1915, zouden alle certificaten van oorsprong bij de diamanten, ook die bij de uitvoer naar Frankrijk, via de Britse consul lopen.⁴² De Britse consul werd daarbij geholpen door Herm. J.Hartz als vertegenwoordiger van de A.J.V. en de A.N.D.B. Henri Polak als vertegenwoordiger van de A.N.D.B. Beide heren werden als zodanig erkend door de inspecteur van de Invoerrechten en Accijnzen evenals door de Britse consul. Samen vormden de heren de Commissie voor Uitvoer van (bewerkte) Diamant. De Engelse Regering stelde in navolging hierop een Commissie voor de Invoer en Handel voor Ruwe Diamant in. De heren A.Asscher, J. Rozelaar en M.H.Rozelaar werden in deze Commissie benoemd. Hiermee hoopten zowel de Engelsen als de Nederlanders alle malafide handel te hebben uitgebannen.

Aan een verzoek van de Club Antwerpia om in te grijpen bij de Holland Amerika Lijn (H.A.L.), waar een Antwerpse diamanthandelaar grote bedragen moest neerleggen om mee te mogen reizen naar Amerika, kon ook niet worden voldaan. De 10.000 gulden waarborgsom, uit te keren na het afmeren in New York, moest voorkomen dat handelaren aan boord van een schip handel dreven met diamanten. Deze maatregel bleek de enig aanvaardbare voor de Engelsen opdat regelmatige vaart van de H.A.L.-schepen mogelijk was.

Hoewel de Belgische diamantbewerker de strijd om hun dagelijks bestaan leken te hebben verloren, gaven de 'Scheveningers' zich nog lang niet gewonnen. Al snel verliep de handel via stromannen, die op slinkse wijze in de schaduw hun export voorbereiden. De stromannen waren echter al snel ontmaskert, omdat veel lieden uit het circuit er alle belang bij hadden de handel legaal voort te zetten. Niet alleen was het gevaarlijk de Engelsen dwars te zitten, maar echt levensgevaarlijk kon de vaart naar de VS zijn als bekend werd dat er zich diamanten aan boord van het schip bevonden.

Begin 1915 besloot de Haagse gemeentelijke Bank van Lening in samenwerking met het Haags gemeentelijk bestuur alle ingebrachte panden tegen het licht te houden waarna zij tevens vergeleken diende te worden met de waarde van de ingebrachte panden in 1913/1914. Bij die vergelijking moest rekening worden gehouden met opheffing van vijf particuliere Banken van Lening in september en oktober 1914. In februari 1915 ontstond een stijging van 5 duizend panden ter waarde van 46 duizend gulden, in afgeronde cijfers. Deze stijging werd veroorzaakt doordat enige uitgeweken Belgische diamanthandelaren waardevolle panden hadden belegd. Er werd door de Bank van Lening en het college in maart 1915 besloten de verkoop van niet ingeloste panden weer te starten. Aan het eind van 1915 vroegen de Belgen de Bank van Lening aan de Korte Lombardstraat over te hevelen, zodat de bank uitsluitend voor Belgisch gebruik aangewend kon worden.⁴³ In hun antwoord verwierp het college dit voorstel, met de mededeling voorlopig nog geen aanleiding te zien om tot zo'n overheveling over te gaan.

Hoofdstuk 4

Het Belgisch dorp

Veel uitgeweken Nederlanders zochten onderdak in de steden. Werkeloosheid dwong een deel van hen uit te wijken naar Engeland, maar velen konden daartoe de energie niet meer vinden. In Antwerpen en omgeving hadden de diamantbewerker veelal hun huisraad moeten achterlaten, volledig platzak waren ze teruggekeerd. Zoals het zich liet aanzien voor enkele maanden, maar de maanden werden opgerekt tot jaren. De woningnood was mede door het

aantal vluchtelingen, de “Hollandsche (Joodsche) Vluchtelingen uit Antwerpen” en anderen zoals nieuwe Hagenaars die toegang tot het Haagse woningbestand wilden hebben, flink gestegen.

Aan de Westduinweg werd flink gebouwd, evenals aan de Schokkerweg, maar ook bij de Douzastraat en Jan van Houtstraat verrezen tijdelijke gebouwen en woningen.⁴⁴

Scandinavische landen schonken tijdelijke woningen hetgeen enige financiële verlichting bracht. Gemeentewerken adviseerde om het stratenplan bij de Westduinweg aan te passen. Het college voelde daar niet voor en wilde geen raadsbesluit over een nieuw stratenplan uitlokken. Een groot deel van de woningen aan de Westduinweg waren zoals het college het inschatte “zeer tijdelijk”. Zelfs in 1916 handelden nog veel bestuurders intuïtief in de verwachting dat de oorlog spoedig voorbij zou zijn, waardoor er bestuurlijk sprake was van rafelige besluitvorming. Er werd een hospitaal, een schooltje en een kerkje gebouwd. Tussen de vele tijdelijke woningen werden ook gebouwen neergezet voor voormalige Belgische soldaten, die door oorlogshandelingen psychisch in de war geraakt waren, door de Engelsen aangeduid als ‘the shellshock’. Naast een leefruimte waren de financiën ook heel belangrijk. In 1916 begon de diamantindustrie in Nederland weer aan te trekken, maar slechts op halve kracht. De Diamantbond probeerde in het noodjaar 1915 er een mouw aan te passen voor hun collega’s uit het zuiden, maar de Bond kreeg niet veel medewerking.

Bij de bondsraadvergadering van de A.N.D.B. kwamen leden tot het besef dat het zo niet langer verder kon, zeker niet nu er meer werk kwam. In de vergadering van 27 oktober 1915 werd het voorstel voorgelegd tot een reeks: “Bepalingen nopens toelating van leden van buitenlandsche zuster-organisaties gedurende het oorlogstijdperk”.⁴⁵

In een vergadering van 9 november werden de uitgeweken diamantbewerders op de hoogte gesteld. Het bleek een rumoerige vergadering met veel oneigenlijke verwijten. De bondsvoorzitter liet het tenslotte aan de diamantbewerders over of zij lid werden. Zij konden ook zonder het lidmaatschap werken als er voldoende werk was. De rechten en plichten waren ongeveer gelijk aan die van de reguliere leden. Alle uitgeweken diamantbewerders, die daarvoor in aanmerking kwamen traden ondanks hun luidruchtigheid toe. Daarop zond Henri Polak een brief aan de minister van Financiën, waarin hij onder andere stelde dat leden van zusterorganisaties gelijke rechten konden ontlenen aangezien zij hier al enige tijd werkten.⁴⁶ Minister van Financiën Treub kon met harde hand besturen en uit zijn epistel bleek hoe onvoorwaardelijk de keuzes waren die hij maakte. Zijn antwoord was opnieuw zo’n onvoorwaardelijke keuze⁴⁷:

“

’s-Gravenhage, 13 Dec. 1915

In antwoord op Uw neven vermeld schrijven heb ik de eer U mede te deelen, dat het mij niet gewenscht voorkomt, in het tegenwoordige stadium der noodregeling de door u bedoelde personen alsnog tot de noodregeling toe te laten.

Ten aanzien van den termijn, waarna nieuwe leden onder de noodregeling vallen, vervalt – zooals u uit eene, ook aan u toe te zenden circulaire zal blijken – de bepaling, dat zij na drie maanden contributiebetaling daaronder vallen.

De Minister van Financiën,
TREUB.”

Deze beleefde brief kwam neer op een keiharde afwijzing van alle uit het buitenland gekomen vakgenoten. Ook de diamantbewerkers, die aan het werk waren gegaan en minimaal dertien weken hun vakbondscontributie betaald hadden konden daaraan geen rechten ontlenen. Henri Polak was niet voor een kleintje vervaard. Hij gaf, na uitleg over het door hem verleende lidmaatschap, de Amsterdamse Bestuurdersbond opdracht alle leden gelijk te behandelen.

De uit België verbannen bazen ritselden her en der hun duistere zaakjes, maar zij konden nu ook weer op de Bank van Lening terugvallen waarna zij hun voorraad diamanten konden aanspreken en verhandelen. De diamantindustrie in Scheveningen kreeg nog geen vaste grond, maar er was zeker geen sprake van een afwijzing. Aan de aanvragen gemeten zou de industrie van Suikerman elk moment kunnen starten.

Het Nationaal Comité vroeg in de zomer van 1916 aan het Haags gemeentelijk bestuur een onderzoek in te stellen naar de noden van de groep “Hollandsche Joodsche Vluchtelingen uit Antwerpen”.⁴⁸ Op 18 juli 1916 werd de eerste periode voor deze vluchtelingen berekend en kon de gemeenteontvanger een bedrag van 15. 916, 25 gulden in ontvangst nemen.⁴⁹ Deze hulp van het Nationaal Comité was zeer welkom.

Alle gemeentelijke problemen bij elkaar begonnen na verloop van tijd steeds meer te knellen. De werkeloosheid werd omvangrijker, er was een tekort aan veevoeder en er was geen kunstmest meer, het graan werd voor een deel naar de zeebodem gejaagd en de boekhoudingen van grote gemeenten waren nauwelijks meer rond te krijgen.⁵⁰

“Dat wij ook in Den Haag niet in die opvatting alleenstaan, blijkt ook wel uit de opvatting van de gemeente besturen van andere grote gemeenten, Amsterdam en Rotterdam, waar men nadrukkelijk bij de begroting heeft vermeld, dat men is uitgegaan van de gedachte, dat de oorlog op zeker moment zou zijn beëindigd. Het behoeft geen betoog, dat dat misschien een illusie is, misschien ook een waarheid zal blijken, maar in ieder geval een verwachting, waarop geen goed gefundeerde financiële opzet kan worden aangenomen. Het valt niet te ontkennen, dat de financiële positie van de gemeente in de loop van de crisistoestand steeds zwakker wordt.”

De boekhouding van Den Haag/ Scheveningen verloor aan glans ook al bleven kunststukjes als het tijdelijke minimumloon, vervanging van wit brood door bruinoorlogsbrood, extra belasting op luxe tot aan het einde van 1918 bestaan. Uit de rede van de Haagse burgervader, begroting 1917, bleek grote zorg over de financieel wankele positie van de stad en geruststelling omdat Den Haag hierin niet alleen stond, maar die plek in ieder geval deelde met steden als Amsterdam en Rotterdam. Het toenemend aantal te voeden monden, de stijging van de prijzen, de schaarser wordende voedselproductie, maar ook de verdeling van kolen, gas en elektriciteit eisten bestuurlijke hoogstandjes.⁵¹

Hoofdstuk 5

De Nasleep

De pragmatische omgang van het Nederlands bestuur met de dilemma's die de neutraliteit telkens weer vereiste begonnen landen als Groot Brittannië en Duitsland rond 1917 te irriteren. Vissersschepen, zoals Scheveningse, werden door de Britten zonder aanleiding in beslag genomen en met lading en bemanning naar Engelse havens versleept. Er brak een strijd over vrije doorvoer, op basis van vooroorlogse Rijnlandwetgeving, van zand en grint uit. Nederland werd Duits gezindheid verweten door vertegenwoordigers zoals M. Pellet, Frans gezant in Den Haag, die zijn minister in 1918 meedeelde dat Frankrijk en België niet zo favoriet waren in Nederland.⁵² Veel Nederlanders schaarden zich openlijk achter de Duitsers vond Pellet. De andere Franse gezant was het absoluut oneens met zijn collega en liet dat ook zijn minister weten. Het geruzie werd ongetwijfeld met veel plezier gevolgd door Antwerpse diamantbewerkers.

Van Berckelaer, de voorzitter van de Antwerpse Diamantbewerkers Bond (A.D.B.) uitte al vanaf 1915 zijn ongenoegen in het *Syndicaat Mededeelingsblad* met de gang van zaken, waarop met name de Amsterdamse diamantindustrie werd aangesproken. In het *Weekblad* (Amsterdamse uitgave) verscheen ook vanaf 1915 repliek, maar uitwisseling van de bladen stuitte op onoverkomelijke problemen door de oorlogssituatie.⁵³ In 1915 was eveneens naast de Belgische delegatie een Duitse delegatie volgens het *Weekblad* op bezoek geweest.⁵⁴ De verdeeldheid werd er niet minder door en de publicaties voorkwamen de strijd tussen beide verenigingen niet, maar wakkerde de publicitaire strijd aan die zich tot ver na 1918 onder slecht geïnformeerde leden verspreidde.

De "Scheveningers" richtten hun handel via stromannen in, die de export op slinkse wijze via allerlei Europese havens lieten lopen. De in België en Nederland aangetrokken stromannen werden al snel ontmaskerd, omdat in deze landen de diamantindustrie er alle

belang bij had zich aan de wet te houden. Toch zou er tot het eind van de oorlog door de “Scheveningers” via de andere havens op kleinere schaal handel gedreven worden.

Het was jammer dat gebeurtenissen door de “Scheveningers” misbruikt werden en Nederlanders en Belgen zich tegen elkaar lieten opstoken. Achteraf bleef het merkwaardig dat een semi gemeentelijke instelling, zoals de Haagsche Kamer van Koophandel en fabrieken, alles in het werk stelde om maatregelen ter beveiliging van de Nederlandse nijverheid te dwarsbomen. Het Haags bestuur kreeg de naam, vooral burgemeester Karnebeek, dat het zich Duits gezind opstelde gedurende de neutrale periode. Waar Henri Polak het verkoos zich aan de wet te houden heette het al snel dat Polak zich Engels gezind toonde. Het zou nog heel lang duren voor de Antwerpse en Amsterdamse kopstukken uit de diamantwereld elkaar de hand schudden.

Veel diamantbewerkers in Antwerpen verkeerden in kommervolle omstandigheden en brachten zo de rest van de oorlogsjaren door, op de enkeling na, die voor de tweede keer wist te vluchten nu naar Engeland, New York of Amsterdam. Toch bleven veel “Hollandsche (Joodsche) Vluchtelingen”, hun huisraad achter latende, naar Nederland uitwijken. De stroom vluchtelingen zou tot en met het eind van de oorlog aanhouden en menigmaal neerstrijken in Den Haag.

Deze vluchtelingen vormden samen met de “Hollandsch (Joodsche) Vluchtelingen” van het eerste uur, gevlucht na de val van Antwerpen, een nieuwe joodse gemeenschap in Scheveningen. De joodse vluchtelingen werden met open armen ontvangen, mede dankzij de financiële steun van het Nationaal Comité, ondanks de problemen waar Den Haag en Scheveningen mee kampten. Helaas bleek de gastvrijheid van korte duur, want bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was ook Scheveningen geen veilige haven meer.

De diamantindustrie die Eliazar Suikerman wilde oprichten zou niet van de grond komen. Helaas, niet alleen voor Scheveningen, de Haagse juweliers en Haagse Kamer van Koophandel, maar ook voor de Amsterdamse diamantindustrie. De Antwerpse diamantindustrie zou na de Eerste Wereldoorlog Amsterdam veruit overstijgen voornamelijk dankzij de Belgische huisindustrie. Scheveningen en de door Eliazar Suikerman in oprichting voorgenomen diamantindustrie aan de Harstenhoekweg 44 had een deel van die huisindustrie in wording geweest kunnen zijn. Voorbeeld doet volgen. Als het Eliazar gelukt was had Scheveningen met de vele “Hollandsche (Joodsche) Vluchtelingen” een mooie aanvulling op de Amsterdamse diamantindustrie kunnen vormen, waardoor het nog maar de vraag zou zijn geweest welke diamantindustrie, de Antwerpse of de Amsterdamse, het grootste geworden zou zijn.

Literatuur en bronnen

- ¹ Nagtegaal K., *Toevlucht in Amsterdam: een quaestie van Hollandsch fatsoen*, Universiteit Leiden, 2004.
- ² Gemeenteraad 's-Gravenhage *Handelingen verschillende onderdelen worden nader genoemd en Verslag over den toestand van 's-Gravenhage nr 34, Verslag Kamer van Koophandel en fabrieken 1915 en 1916 en IISG: archief van de Algemene Nederlandse Diamant Bewerkerbond, nr. 1206 en nr. 1207, jaarverslagen over de Haagse situatie.*
- ³ Moeyes Paul, *Buiten Schot Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918*, pp. 189.
- ⁴ *Ibid.*, pp. 189-190.
- ⁵ Gemeentebestuur 's-Gravenhage, nr. 353, invoernr 381, 1915, 29 januari, *Minimumloon*.
- ⁶ Gemeente bestuur, agendanummers: 26745, 27132, 27470, *tijdelijke woningen*.
- ⁷ Fasseur C. *Wilhelmina de jonge koningin*, pp. 425, citaat uit: Smit C., *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919* 11, pp. 466.
- ⁸ Gemeenteraad 's-Gravenhage, *Handelingen 4 augustus 1914*.
- ⁹ Haags Gemeente Archief, Haagse Kamer van Koophandel en Fabrieken, *briefwisseling met de Consul Generaal van Groot Brittannië Ierland te Rotterdam*, nr. 685.
- ¹⁰ Haagsche Courant, *Twee Nederlandse schepen opgebracht*, 23 maart 1915.
- ¹¹ Haags Gemeente Archief, Verslag van den Toestand der Gemeente 's-Gravenhage 1915, *Scheveningen Scheepvaart*, pp. 209.
- ¹² Haags Gemeente Archief, *Uit de toestand van 's-Gravenhage 1914: Vergane schepen*.
- ¹³ Bart Tromp, lezing over de Marine tijdens de Eerste Wereld Oorlog en de territoriale wateren, WBS.
- ¹⁴ Archief IISG, Algemeen Nederlandse Diamant bewerkers Bond (A.N.D.B.), nr 1206: *Jaarverslag*.
- ¹⁵ Archief IISG, A.N.D.B., nr. 1207: *Jaarverslag*, 1915, Amsterdam, pp. 4-5.
- ¹⁶ Haagse Kamer van Koophandel en Fabrieken, 1915, 685, 1915, p.8-10.
- ¹⁷ Gemeentebestuur 's-Gravenhage, nr. 353, invoer nr.380, agenda nummer 21341, *Opgaaf vluchtelingen*.
- ¹⁸ Haagsche Courant, 20 oktober 1914, *Stadsnieuws: De terugkeer naar België*.
- ¹⁹ *Ibid.*, pp.9.
- ²⁰ Haags Gemeente Archief, Verslag van den Toestand der Gemeente 's-Gravenhage 1915, 34: *Verslag van de Kamer van Koophandel*, pp.48.
- ²¹ Archief IISG, A.N.D.B., nr. 1207: *Jaarverslag* 1915, pp. 4-5.
- ²² Archief IISG, A.N.D.B., nr. 1207: *Jaarverslag*, 1915, Amsterdam, pp.21.
- ²³ *Ibid.*, pp. 21.
- ²⁴ Haags Gemeente Archief, Verslag van den Toestand der Gemeente 's-Gravenhage 1915, 34: *Verslag van de Kamer van Koophandel*, pp. 48.
- ²⁵ Archief IISG, A.N.D.B., nr. 1207: *Jaarverslag*, 1915, Amsterdam, pp. 10.
- ²⁶ Haags Gemeente Archief, Haagsche Kamer van Koophandel en Fabrieken, 1914, 685.
- ²⁷ Haags Gemeentearchief, Haagsche Kamer van Koophandel en Fabrieken, 685.
- ²⁸ IISG, A.N.D.B., 1915, pp. 5-10.
- ²⁹ Koninklijke Bibliotheek, *Staatcourant 16 juni 1915*.
- ³⁰ Haagsche Courant, *Stadsnieuws*, woensdag 23 juni 1915.
- ³¹ *Ibid.*, pp. 12 en Haags Gemeente Archief, Kamer van Koophandel, nr. 685: *Briefwisselingen*.
- ³² Haags Gemeente Archief, Verslag van den Toestand der Gemeente 's-Gravenhage 1915, 34: *Verslag van de Kamer van Koophandel*, pp. 49 en Archief IISG, A.N.D.B., nr. 1207: *Jaarverslag*, 1915, Amsterdam, pp. 12.
- ³³ Bloemgarten S., *Henri Polak, Sociaal Democraat 1868-1943*, Academisch Proefschrift UVA, Ten Brink, Meppel, UVA, Amsterdam, 1993, pp.16.
- ³⁴ *Ibid.* pp. 26.
- ³⁵ Haags Gemeente Archief, Verslag van den Toestand der Gemeente 's-Gravenhage 1915, 34: *Verslag van de Kamer van Koophandel*, pp. 49.
- ³⁶ Haags Gemeente Archief, Verslag van den Toestand der Gemeente 's-Gravenhage 1915, *Aanvragen voor nieuwe bedrijven, E.Suikerman, diamantbewerkerbedrijf*.
- ³⁷ Gemeentebestuur 's-Gravenhage, BNR 353, invoer nr. 381, 1915, invoer nr. 382, 1915, invoer nr. 383, 1916, invoer nr. 384, 1916, *vergunningen Eliazer Suikerman, etc.*
- ³⁸ Gemeentebestuur 's-Gravenhage, BNR 353, invoer nr. 381, 1915, agenda nr. 14534, *vergunning Eliazer Suikerman*.
- ³⁹ Gemeentebestuur 's-Gravenhage, BNR 353, invoer nr. 383, 1915, agenda nr. 26513, *vergunning Eliazer Suikerman*.
- ⁴⁰ Hueting et al, *Nederlandse Vak Vereniging*, 1981, p. 58.
- ⁴¹ *Ibid.*
- ⁴² Hueting et all, 1981, pp. 13.

---

⁴³ Gemeentebestuur 's-Gravenhage, BNR 353, invoer nr. 382, 1915, agenda nr. 16011, *Bank van Leening Korte Lombardstraat*.

⁴⁴ Gemeentebestuur 's-Gravenhage, BNR. 383, 1916, nr. 26745, 27132, 27470, *tijdelijke woningen*.

⁴⁵ Archief IISG, A.N.D.B., *Jaarverslag 1915*, nr. 1207, pp.22.

⁴⁶ Archief IISG, *Jaarverslag 1915*, nr. 1207, pp. 23.

⁴⁷ Archief IISG, A.N.D.B., *Jaarverslag 1915*, nr. 1207, pp. 24.

⁴⁸ Archief 's-Gravenhage, Gemeentebestuur nr. 353, 1916, agenda nr. 18865, *joodse vluchtelingen uit Antwerpen*.

⁴⁹ Ibid, 1916, agenda nr. 19099, *vergoeding vluchtelingen verrekend*.

⁵⁰ Archief 's-Gravenhage, Verslag der Handelingen, *27 oktober 1917 Algemene Beschouwingen*, pp. 1097-2.

⁵¹ Gemeentebestuur, 's-Gravenhage, nr. 353, invoernr.385, 1917 agenda nr. 25593 en nr. 24577 *Brandstoffen Commissie verbruik 1917/1918*.

⁵² Kraaijestein M., *235-Frey, Der Erste Weltkrieg*, pp. 332.

⁵³ Archief IISG, A.N.D.B., *jaarverslag 1915*, pp.16

⁵⁴ Ibid.